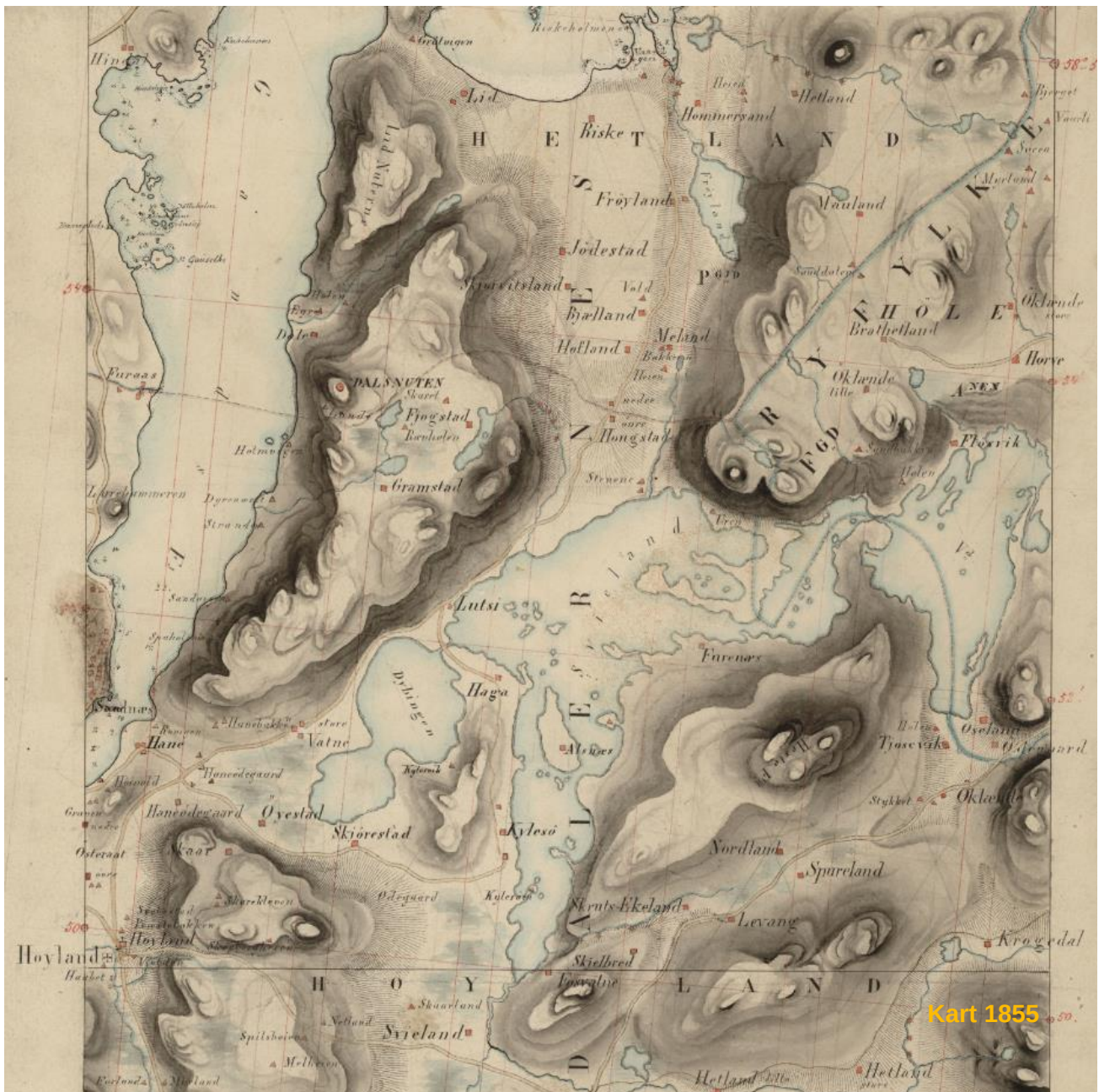

HANA

KULTURMILJØER OG KULTURMINNER

Dokumentet er utarbeidet som:

- kunnskapsgrunnlag i plan og byggesaksprosesser
- kunnskapsgrunnlag for de som ønsker å bli kjent med historie og lokal identitet gjennom fysiske spor
- supplement til registreringene i Kulturminneregisteret

Automatisk fredete kulturminner er ikke omtalt her. For informasjon om disse se Riksantikvarens nettsteder Kulturminnesøk eller Askeladden.

HANA

KULTURMILJØER OG KULTURMINNER

Grunnleggende elementer og strukturer som er viktige å ivareta

- Landskapsryggen med Nedre Hana som stikker ut i Gandsfjord-botn og gir gode havneforhold. Grunnlag for fergetrafikk over fjorden og oppblomstring av næringsliv i sildetida. Holmaveien og kaien var viktig knutepunkt.
- Fogdahuset i det tidligere fellestunet på Nedre Hana. Strategisk plassert for fergetrafikken. Et markant historisk innslag som representant for statsmaktene. Sjelden arkitektur fra 1700-tallet.
- Sporene etter det gamle klyngetunet på Nedre Hana som Fogdahuset inngår i, og som ennå kan leses i dagens veistruktur med Holmaveien og Gangaren.
- Gamle veilinjer mellom Hana og omegnen. Gangaren som sammen med Vågsgjerdveien fikk økt betydning for allmenn ferdsel da det ble bygd

INNHOLD

Registreringskart	3
Naturgrunnlag	5
Historie og næring	6
Gårdene	6
Andre næringer og bydannelse	10
Ferdselen	15
Fellesskapets kulturminner	17
2. verdenskrig	19
Kulturmiljøer i Hana	20
Nedre Hana med Fogdahuset	20
Vatne	21
Vollen, Vatne	23
Gårdstun langs Kyrkjevegen	24
Alsnes	25
Skippergata 2A til 26	25
Skippergata 34 til 40	26
Emanuel Simonsens villa	27
Hanabryggene	27
Vatneleiren	28
Fjogstadskaret	31
Kubbetjern	31
Dale Asyl	32
Registreringsoversikt,	34
Kilder	39

Finner dere feil og mangler, vennligst registrer disse her:

[Kulturminner i Sandnes kommune \(arcgis.com\)](https://kulturminner.i.sandnes.kommune.no/arcgis.com/)

[Link til Kulturminneregisteret](#)

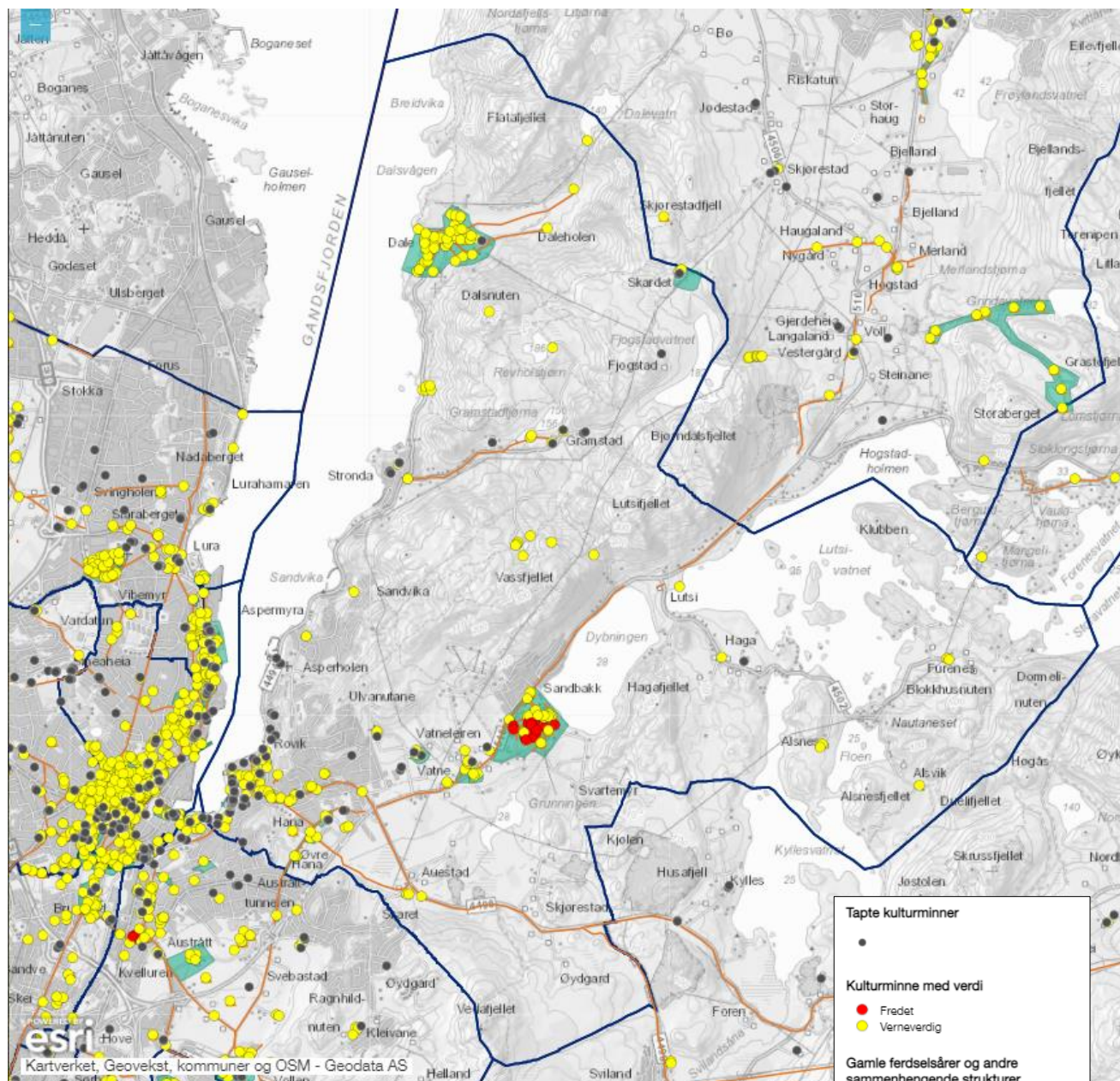
steinbru over Storåna 1861. Øygardsveien (Kyrkjevegen) mot Høyland kirke som viderefører en av de eldste sammenhengende samferdselsstrukturene i området.

- Dalsnuten, et markant landemerke ved Gandsfjorden med lang historisk betydning for samferdselen i området – som gammelt seilingsmerke i leden forbi jærkysten og som viktig trigonometrisk punkt i den første moderne kartleggingen fra 1790-tallet.
- Hanabekken med tilsig fra en stor myr som ble drenert midt på 1800-tallet. En ressurs og underliggende landskapsstruktur, i dag lagt i rør. Forutsetning for lokaliseringen av fellestunet på Nedre Hana og flere av industrivirksomhetene på Hana.
- Skippergata fra 1884 som følger bekkedalen etter Hanabekken. Med tidstypisk linjeføring representerer den en senere utbygging av kommunikasjonene, synliggjort ved enhetlig bebyggelse fra 1898–24. Skippergata skapte forutsetningene for Vatnekrossen.
- Vatnekrossen som det nye kommunikasjonsknutepunkt for veier, etter den store veiutbyggingsepoken i andre halvdel av 1800-tallet. Bandt sammen Høyland kirke, bydelen Hana med industri og havn, Gandsfjorden og veier til Høle og Hommersand.
- Landskapsformen på Vatne med den karakteristisk flate dalbunnen dels på gamle myrområder drenert tidlig i 1860-årene. Et storskala jordbruksland mellom to markerte høyderygger. Del av et større daldrag som med Lutsivassdraget strekker seg til Ims ved Høgsfjorden.
- Det herskapelige storgårdsmiljøet på Vatne, med lystgårder og hageanlegg og særpreget byggeskikk fra ulike perioder. Fredriksborg med empirehus fra 1800-tallet. Vollen Vatne som har hovedbygning med nyklassisistisk utforming fra 1931, med kopierte detaljer fra Høyland kirke.
- De store offentlige institusjonene Dale Asyl fra 1911, Vatneli tuberkuloseheim fra 1928 og militærleiren Vatneleiren fra 2. verdenskrig, der kjernen i bygningsmiljøet er fredet. Gjennom storsamfunnets bruk av området dokumenterer disse viktige hendelser og sosialhistoriske epoker. Anleggene fikk store ringvirkninger for lokalsamfunnet ved bosetting og ferdsel.

Sjøkart fra 1708 som følger kysten mellom Sireåen og Strand. Kartet skal ha vært tegnet av Jens Søfrensen og Rasmus Juell. Kartet har påtegnet gårdene langs kysten. Hana er avmerket med en betydelig husklynge. ([Mitt kart | Kartverket.no](#).)

KART OVER KULTURMINNEREGISTRERINGENE

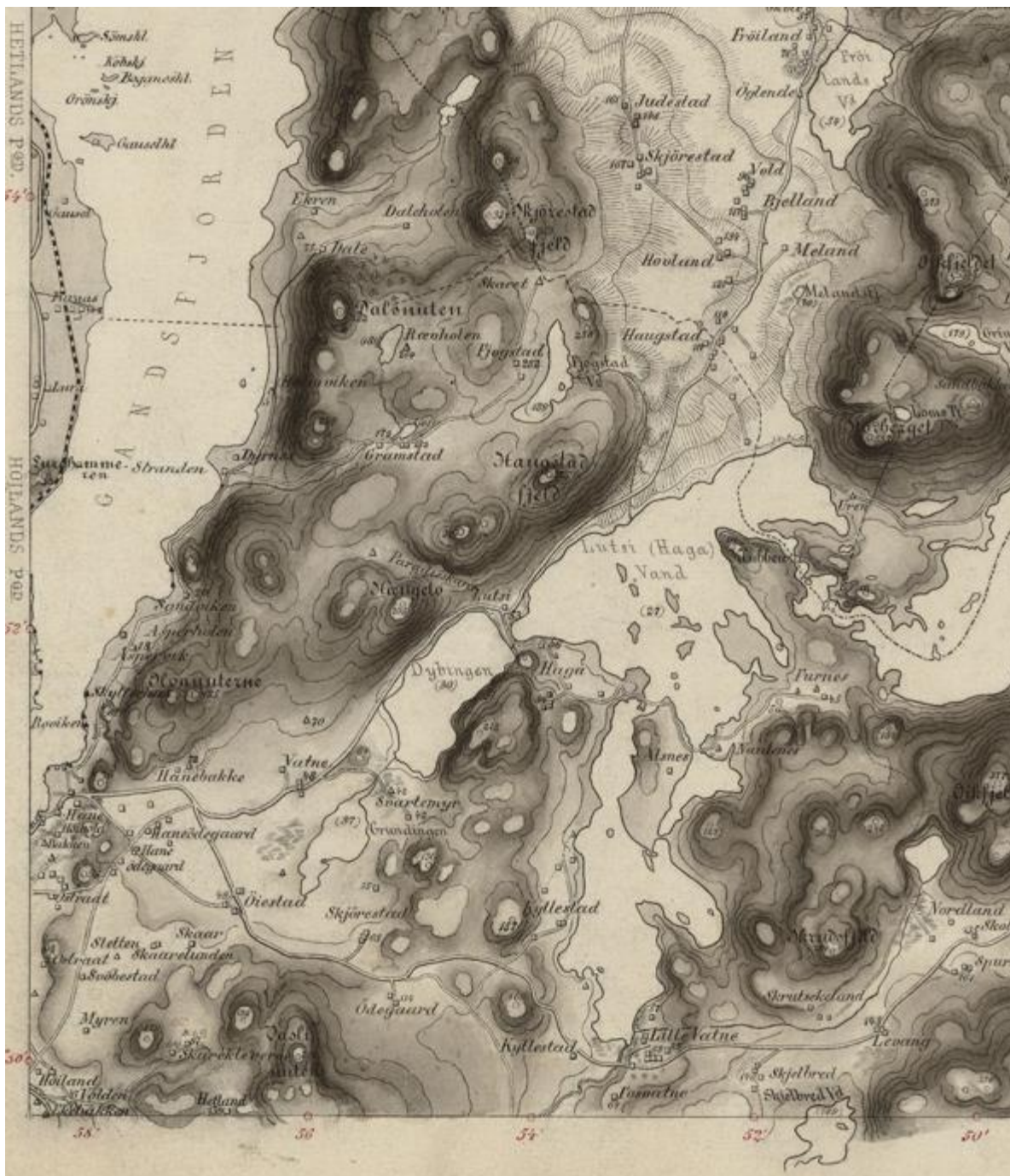

Detaljutsnitt fra kulturminneregisteret.

[Kulturminner i Sandnes kommune \(arcgis.com\)](https://arcgis.com)

NATURGRUNNLAG

Bydelen på utsnitt av et originalkart 6B 11 tatt opp 1887–90, tegnet av Reinald Fritjof Valdemar Gulbradsen. Kartet er tatt opp etter at vannstanden Dybingen og Grunningen ble senket i 1861, mens forsidekartet fra 1855 viser Dybingen sammenhengende med Grunningen. ([Mitt kart | Kartverket.no](#).)

Hana bydel ligger rett øst for Sandnes sentrum og består av by-, gårds- og naturlandskap. Landskapet karakteriseres av en fruktbar, åpen jordbrukslette sentralt, avgrenset av høydedrag med heigårder og naturlandskap og i sørvest med et boligfelt. Sletta er del av et større, bredt daldrag som strekker seg nordøstover og følger Lutsi–Imsvassdraget mot dets utløp i Høysfjorden ved Ims. Et særpreget og vakkert innsjølandskap framkommet av en sammenkjedet rekke av store og små vann, der Grunningen, Dybingen og det meste av Lutsivatnet faller inn under bydelen. Det har rik vannføring fra de mange fjellvannene i Høle og Høylands fjellbygd. Det har på veien gitt kraft til kraftstasjonen på Sviland, før det svinger nordover gjennom Kylesvatnet mot Lutsivatnet og Imsvassdraget.

I 1932 ble Hana leverandør av drikkevann til Sandnes, da nytt vannverk ved Fjogstadvatnet erstattet Storåna og Gisketjernet.

På den sentrale sletta er store myrområder tørrlagt og dyrket fra 1800-tallet av. Et større kanaliseringsarbeide langs vassdraget fant sted i 1861, da bl.a. Dybingen og Grunningen ble senket 2,5 m og mye myr langs vassdrag ble tørrlagt. Trolig førte det til at Dybingen og Grunningen ble skilt, de er tegnet sammenhengende på kart over området fra 1855 og 1857 (se kart på forsiden). Hanabekken, med utløp på Hana i Gandsfjorden, får mye av sin vannføring fra dette området.

Mot bunnen av Gandsfjorden fikk bybebyggelsen feste midt på 1800-tallet og karakteriser nå skråningene opp mot jordbruksletta.

Bydelen har en lang kystlinje utover mot Gandsfjorden, med mye fjell og for det meste kun en smal brem dyrkbart land langs fjordkanten. Fjellfronten mot fjorden sprekker opp noen steder, i en liten vik ved Sandvika, en smal sprekk innenfor Dyrnesodden fører opp til liten fjelldal med heigårdene Gramstad og Fjogstad. Lengst ut skjærer Dale seg inn med en bred jordbruksdal – fra 1913 med Dale Asyl.

HISTORIE OG NÆRING

Hana sett fra Trones. Den store hvite bygningen litt opp sentralt i bildet er Hana skole fra 1910, som nå er revet. Deler av det åpne jordbrukslandskapet mellom Vatne, Hana og Austrått vises øverst i midten, vi ser den mørke raden av trær som da kantet Kyrkjevegen (Øygardsveien). (Mittet & Co, Nasjonalbibliotekets bildearkiv.)

Gårdene

Bydelen består av gårdene Gramstad gnr. 1, Fjogstad gnr 2, Lutsi gnr 4, Haga gnr. 5, Alsnes gnr. 6, Furenes gnr 7, Skjørestad gnr. 8, Auestad gnr. 35, Kyllvik gnr. 36, Vatne (Store Vatne) gnr 37 og Hana gnr. 38. En liten snipp av Hana i Vågen inngår i bydelen Austrått.

Etter gamle administrative forhold hørte Dale til Jåtun skipreide (tidligere administrativ inndeling). Alle de andre gårdene hørte til Gand skipreide.

På jordbruksletta ligger gårdene *Vatne*, *Øvre Hana (eller Hana Ødegård)* sentralt, *Auestad* og *Skjørestad* lengst sørøst. I skråningene fra sletta ned mot Gandsfjorden ligger *Nedre Hana*. Vatne hadde rett til båtplass og naust/sjøhus på Hanas strand, «...hvoraf ingen grundleie erleggæs ...», ifølge et skjøte om Fredriksborg på Vatne i 1850 (Årbok nr. 10, 2007:146).

Hana og Vatne er fra gammelt av de største og viktigste gårdene i bydelen. Begge var tidlig delt i mange bruk. Der de gamle klyngetunene lå, står det fortsatt hus fra før jordskiftet, hus som skiller seg ut i alderspreg og stil og samtidig dokumenterer et eldre sjikt bosettingsstruktur i landskapet. Det ble tegnet utskiftingskart på Hana i 1881 og Vatne i 1913.

Bygdebokforfatteren Ola Aurenes peker på at *Vatne* i eldre tid kan ha vært sentrumsgården for de syv gårdene mellom Gandsfjorden og Kyllvatnet – Hana, Auestad, Skjørestad, Vatne, Kylls, Haga og Lutsi. Noe som understøttes av rikelig med gravhauger og oldfunn. Vatne var prestegård før Høyland ble det i 1385.

Vatne sett fra Auestad. Vatneli i åsen til venstre, Vold i midten og Apalaug til høyre.

Vatne hørte til skolen i Stavanger og senere lektoratet i Kristiansand og var fra rundt 1550 bygget bort til prestene i Høyland, men fra 1794 tok brukerne etter hvert over.

Enkelte bruk på Vatne har vært knyttet til byborgere fra Stavanger og Sandnes og ble brukt som landsteder og «lystgårder». Bl.a. Fredriksborg og Trødnes har slik bakgrunn. Dette gjenspeiles i byggeskikk og anlegg. Sanatoriet Vatneli, et monumentalt anlegg fra 1928 med nybarokk hovedbygning og hage, inngår i dette landskapsbildet.

Hana ligger innerst i Gandsfjorden, øst for Sandnes sentrum. Gårdsbebyggelsen er fordelt på to områder. Det østligste og høyeste (Øvre Hana/Hana Ødegård) henger sammen med det flatlendte og fruktbare jordbruksarealet på Vatne og Austrått. Nedre Hana ligger lavere, på en høyderygg over et nes som stikker litt ut i fjordbassenget.

Tunområdet på Nedre Hana i 1944. Futegården er bygningen med sort tak og to små kvister på taket. Skippergata svinger på skrå gjennom bildet, med bruket Bækkelund, Skippergata 26, nærmest. (Mittet & Co, Nasjonalbibliotekets bildearkiv.).

På sjøkartet fra 1708 er Nedre Hana markert med flere hus enn andre gårder langs Gandsfjorden. Ifølge Ola Aurenes (1954) var Hana gjennom det meste av dansketida et ettertraktet bosted for embetsfolk og andre storfolk. Her holdt amtmenn og futer hus fram til godt og vel midten av 1700-tallet, det fredete Fogdahuset er et minne om dette.

Nedre Hana er i dag en del av et sammenhengende belte med bymessig bebyggelse over Austrått til gamle Sandnes. Bymiljøet her har lange tradisjoner. Hana hadde flest husmannsplasser med og uten jord midt på 1800-tallet, noe som hang sammen med ressursgrunnlaget og beliggenheten ved fjorden. De gode havneforholdene førte til oppblomstring av næringer utenom jordbruket. Da ladestedet Sandes grenser skulle trekkes etter 1860, var det stor diskusjon om Hana skulle med i byen. Byveksten oppe på platået hører etterkrigstida til og følger strengt eiendoms skillet mellom Hana og Vatne. Men i tilknytning til Vatneleiren kom det også en tettbygd boliggrind på Vatne i årene etter krigen.

Byveksten speiles i antall utskilte bruk. I 1906 var det utskilt 31 bruk på Vatne, 137 på Hana, i 1950 er tallene henholdsvis 115 og 573 og i 2019 699 og 1992. Langt de fleste kulturminnene er registrert på Hana og Vatne, det gjelder gårdsbebyggelse og kulturminner knyttet til andre sektorer.

I det kuperte fjell- og heilandskapet utover Gandsfjorden ligger *Gramstad, Fjogstad*, heigårder med hovedområdet høyt oppe, og *Dale*. Dale hørte til Hetland før kommunesammenslutningen i 1965 og utgjør en grind for seg. En lun jordbruksdal som i sin helhet ble innlemmet i sykehusinstitusjonen Dale Asyl i 1911 (nedlagt 2001). Her finnes spor etter den opprinnelige gårdsbosettingen, men den overveiende del av bebyggelsen er knyttet til asylet.

Over: Strond på Gramstad fotografert rundt 1900. (Mittet & Co, Nasjonalbibliotekets bildearkiv.)

Til høyre. Samme område i 2002. Det ble bygd ut rundt 1990.

Widerøe-foto av Dale tatt 1936–1940. En av forutsetningene for valget av ale i 1911 var den isolerte beliggenheten. En annen var muligheten for jordbruk, de nye dyrkingsflatene langs kanalen innover dalen kommer godt fram. En tredje ligger skjult i fjellene til venstre – Dalevatn med friskt vann til drift av sykehus, jordbruk og kraftverk. (Stavanger byarkiv/Digitalt museum, ByStW_004010.)

Bosettingen utover østsida av Gandsfjorden var i utgangspunktet små og mellomstore heigårder, husmannsplasser og nede ved fjorden små kombinasjonsbruk for husmenn, fiskerbønder og håndverkere i spredte klynger. Det ble holdt utskifting på Gramstad og Fjogstad i 1875. En forsiktig utbygging med boliger for ansatte ved Dale asyl utenfor sykehusområdet nede ved fjorden begynte på 1930-40-tallet. Etter 1980 har de gamle bosettingsområdene hatt en sterk fortetting med boligbebyggelse. I 1906 var det utskilt 21 bruk i dette området, i 1950 65 og i dag 295.

Bebyggelse og andre kulturminner på Dale er registrert fra hele perioden det ble bygd nytt her – opp til 1970-tallet. Deler av den opprinnelige gårdsbebyggelsen på Gramstad og Fjogstad er bevart og med i registeret. Sporene etter plassene og fiskerbøndene langs fjorden er langt færre, mange er forsvunnet i tettbebyggelsen. Men i naturområdene er det registrert flere tufter etter husmannsplasser.

På Gramstad kjøpte Sandnes kommune det ene gårdsbruket i 1910 for å sikre seg vannrettigheter. I grense mot Vatne ved plassen Kubbetjørn var det en del skog, og denne ble i 1913 solgt til Statskog og gikk inn som del av det såkalte Høylandskomplekset med Myklebust-, Høyland- og Vagleskogen.

Rovika sett mot Hana. Fotografert av Ingvald Dahle litt ut på 1900-tallet. Etter dette miljøet er det ingen spor. (Jærmuseet, JAEHS004.109)

Ved Lutsivannet i øst ligger *Lutsi, Haga, Kylls, Furenes* og *Alsnes* med relativt spredt gårdsbebyggelse i et lunt og småkupert landskap omkranset av fjell. De naturskjønne omgivelsene har lenge vært et yndet mål for friluftslivet. Det har vokst fram en del spredt hyttebebyggelse, noen fra 1930-tallet og langt flere fra nyere tid. De relativt få registrerte kulturminnene hører til den opprinnelige landbruksbebyggelsen. I 1906 var det 30 bruksnr. på de fem gårdene, 67 i 1950 og i dag 298.

En gruppe bilister på tur langs Lutsivatnet på 1930-tallet. Det er ikke mer trafikk enn at man kan stoppe opp for fotografen, som var Hans Henriksen (1893–1942). (Stavanger byarkiv, BySt1989_08_4088.).

Andre næringer og bydannelse.

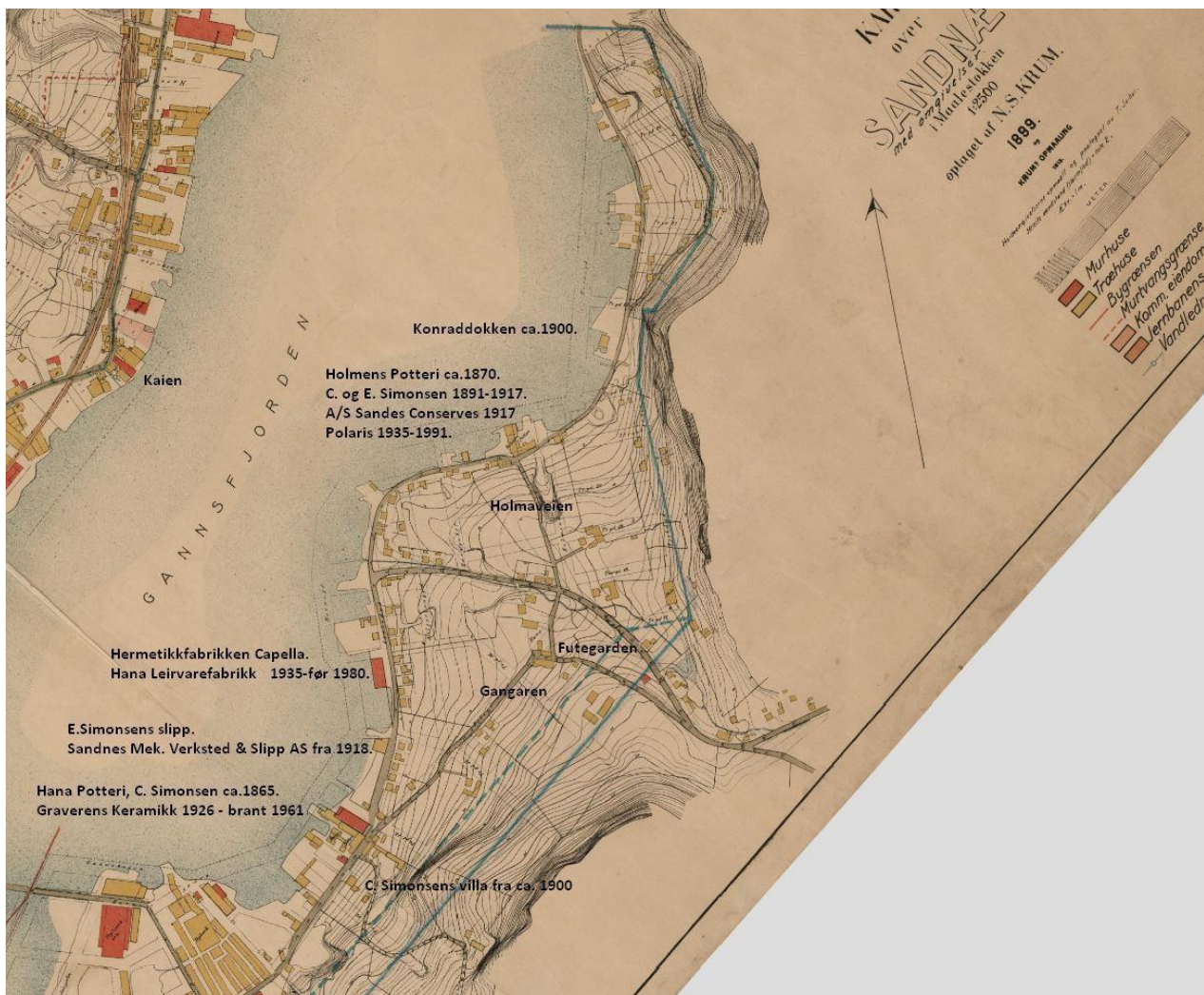
Fotograf Ludvig Ludvigsens foto fra Rovikfjellet tidlig i 1920-årene viser de gode havneforholdene på Hana og sammenhengen til Kaien tvers over fjorden.

Grunnlaget for næringsutviklingen på Hana var de gode havneforholdene, som var de beste så langt inne i fjorden, bedre enn på Sandnes. I sildetida ble Hana et senter for sildesalting, skipsredere og skipsbygging. Her var 6 til 8 brygger og mange hjemmehørende skip. Etter at Cornelius Simonsen startet Hana Potteri i 1865, har de sentrumsnære områdene av gården hatt betydelig og etter hvert mangesidig industrivirksomhet.

Til venstre: utskiftingskart over Hana fra 1880-81. fogedhuset er markert med rød sirkel.

Under: Krums kart fra 1913 med den viktigste, eldste industrien inntegnet. De blå strekene er Sandnes bykommune sitt forslag til byutvidelse.

Hana fotografert i 1947. Alle de gamle industriene er i sving, men det er før Aduscerverket fikk opp sine bygninger. (Mittet & Co AS, Nasjonalbibliotekets bildearkiv.)

Hanabekken, som delte seg i tre løp, gav grunnlag for flere av virksomhetene. Langs bekken var stemmedamper, bl.a. en større ved Skippergata 104, der det i dag er bensinstasjon. Da Skippergata ble anlagt på begynnelsen av 1880-tallet krysset den bekkeløpet flere ganger. I dag er bekken lagt i rør. I skillet Hana-Austrått var det også en bekk med utløp i Gandsfjorden. Den ga kraft til det første teglverket på Austrått.

Også på Dale var det en bekk med drivkraft til kvernbruk for mer enn en vanlig gardskvern. I 1661 finnes her tre gode kverner. Oppsitterne mol for betaling og hadde kontakt med handelsmenn fra Stavanger. Kverna er markert på Rasmus Luells kystkart fra 1708. Senere ga bekken grunnlag for et lite kraftverk for Dale Asyls eget bruk.

Teglverkene på Austrått må ha spilt en stor rolle for næringsutviklingen på Hana. Det første teglverket i Gandsfjordbotn ble i 1852 lagt på Austrått helt i grense med Hana. Også de første industribedriftene på Hana var knyttet til leirvareindustrien – Cornelius Simonsen med Hana Potteri i 1865 og Asbjørn Kloster, Lars Berntsen m.fl. med Holmens Potteri i 1872. De ble anlagt på hver side av neset, der Gangaren og Holmaveien kommer ned mot gamle bryggsteder. Det var anlegget av moderne kjøreveier rundt neset og opp Hanadalen i 1883-84, dvs. Hanaveien, Daleveien og Skippergata, som gav grunnlag for videre utvikling for en bymessig bebyggelse langs veiene, et variert miljø med arbeiderboliger, forretninger, båtslipper og verksteder. Et miljø som hang sammen med industrien i Vågen på Austrått og videre inn i byen.

Mye av Nedre Hanas arealer lå innenfor «byens byggebelte», som bygningsloven krevde byplan for, og Krums kart fra 1913 viser en kvartalsplan inntegnet. Men det er de gamle veiene og veiutbyggingen i 1880-årene som har styrt utbyggingen. Rutenettet er i noen grad tilpasset disse, men ligger også på tvers av eksisterende bebyggelse og strukturer. Den har bare i måtelig grad blitt fulgt videre. I Skippergata 36 er et skrått hushjørne et minne om et planlagt veikryss som ikke ble av.

Gammelt udatert foto av Polaris, tidligere Holmen potteri. (Jærmuseet, JÆHS020.0011)

Gammelt udatert foto av Hana potteri. (Jærmuseet JAEHS012.014)

I bakhagen til Skippergata 18 står en liten fabrikk for produksjon av båtratt, bygd under 2. verdenskrig. Den er i dag et av få bevarte eldre produksjonshus på Hana, med en historie direkte knyttet til sjøens næringsliv. (Kilde Alsvik 2000.)

En markant industrietablering etter 2. verdenskrig og stor arbeidsgiver gjennom mange år var Sandnes Aducerverk. (Aducergods er slagfast støpegods, mer likt smijern og stålgoods enn vanlig støpegods, (EL 2012)). Verket åpnet lokaler på Hana i 1947 og la ned virksomheten i 1986. Etter raske utvidelser fylte industrikomplekset snart hele rommet mellom Futegaarden og Hanaveien. De eldste delene av bygningen ble revet for å gi plass til terrasseboliger i 2013. Restene av verket er bygd om til kjøpesenter.

Det er i dag svært få spor etter de historiske næringsvirksomhetene på Hana. En liten fabrikkbygning i en bakhage i Skippergata er, som etterfølger av et slipp- og båtbyggeri i Rovika, det eneste produksjonshus som kan sies å være dirkete knyttet til det gamle sjøbruket. Hanaveien 8, som startet som hermetikkfabrikk i 1917, kan som Hana Leirvarefabrikk 1935–1970-t. sies å representere potterihistorien. En del næringshus og sjøhus ble fanget opp av SEFRAX-registreringen tidlig på 1980-tallet, før byfornyelsen helt endret miljøet. Med saneringen sist på 1900-tallet forsvant gaterekka med arbeiderboliger og forretninger langs Hanaveien. Men den litt yngre boligbebyggelsen langs Skippergata, og nord for denne mot Holmen, er bevart. Næringsmiljøet i sjøkanten er delvis erstattet av forskningssenteret Hanabryggene med moderne arkitektur, som bringer videre noe av den gamle havnebebyggelsens struktur, men som først og fremst representerer vår tids arkitektur av høy kvalitet.

Aducerverket fotografert av Widerøe i 1950. På omgivelsene kan det se ut som utbyggingen er under forberedelse. Verket ligger rett foran Futegarden som skimtes gjennom trærne i hagen. Ennå står alléen som gikk fra Futegarden ned mot Hanaveien. Husrekka langs Hanaveien er i dag borte, den langs Skippergata er intakt. (foto ika-w028418)

Hovedtunene på Nedre Hana (Futegarden), Øvre Hana, samt veikrysset Vatnekrossen i 1937. . (1881.no. Historiske kart).

Samme områdei 2017. Hovedtunene på Nedre Hana, Øvre Hana, samt Vatnekrossen er markert. (1881.no. Historiske kart).

Ferdselen

Fra Hana var det fergeforbindelse over fjorden til «Sandneset» på motsatt side. Før utbyggingen av veinettet midt på 1800-tallet var denne fergen den enkleste, og ofte den eneste, muligheten for å krysse Gandsfjordbotn, om man ville unngå en lang omvei til Brualand rundt den vasstrukne Fjerå.

Et jordskiftekartet fra 1881 viser Hana som et klyngetun og et ferdselsknutepunkt for de gamle ferdselslinjene i området. Folk fra fergetrafikken kom opp det som i dag heter Holmaveien, Gangaren kom fra Fjerå og var videre østover forbindelsen til Øygardsveien (Kyrkjevegen) mot Øvre Hana. Fra Øvre Hana gikk det vei videre rett østover til Auestad. Store fornminnefelt med bosettingsspor og gravminne på hver side indikerer lang kontinuitet som bosettingområde.

Øygardsveien (Kyrkjevegen) er en gammel kirkevei fra Høyland kirke og gårdene nord for Høyland kirke. Fram til Vatne skal den ha blitt utbedret til kjerrevei rundt 1838, og ganske snart etter til Hommersåk. I eldre tid har nok også vannene nord for Vatne inngått i en ferdselslinje mot Høgsfjorden.

Et vesentlig steg mot et mer sammenhengende moderne veinett kom da Gangaren i 1848–55 ble utbygd til kjerrevei og ble en forbindelse til den nye Jærveien ved Skeiane, i dag Gravarsveien. Den fikk økt betydning for allmenn ferdsel da det ble bygd en mer flomsikker steinbru over Storåna 1861.

På 1880-tallet kom nok et steg mot moderne kommunikasjon med anlegget av Hanaveien, Daleveien, Skippergata og Noredalsveien mot Sviland. Hanavegen/Skippergata fikk helt nye linje utenom det gamle tunet på Nedre Hana. Den fulgte på moderne vis terrenget i slakere kurver, og gikk opp bekkedalen med Hanabekken, som da delvis må ha blitt lagt i rør. Ved den slakere linjeføringen unngikk man flere bratte bakker. I krysset med Kyrkjevegen oppsto Vatnekrossen.

Den gamle veien fra Øvre Hana mot Auestad ble avløst av Noredalsveien fra Vatnekrossen. En forutsetning for den nye flate linjen var drenering av myrene mellom Hana, Vatne og Auestad. Den gamle traséen ble brutt ved gjennomføringen av Rv. 13 i 2000, men er delvis mulig å følge i dagens gårdsveier på hver side.

Veien videre utover langs Gandsfjorden har blitt bygd ut gradvis, med forbindelse fra Hana til Gramstad før 1896, og videre til Dale i 1915.

Utbyggingen av dagens Riksvei 13 på Austrått mellom E39 ved Hovemarka og Vatnekrossen ble ferdigstilt i 2000. Veien ble dermed en del av hovedfartsåren mellom sør og nord fra E39 til store deler av de østlige delene av kommunen som Hana, Riska, Sviland og Høle.

De gamle veiene ble dermed avlastet for mye av gjennomgangstrafikken. De er klart sporbare, også i de tettbygde områdene. De ligger der som en underliggende, eldre struktur og er med på å forklare sammenhenger i historien og mellom de bevarte kulturminnene.

Skippergata i forhagenes tid. Skippergata 22 nærmest. (Alsvik 2000.)

Rektangelkart 6B Jæren fra 1915 med veinettet utbygd i hovedsak som vi kjenner det i dag. Før utbyggingen av veinettet kom i gang litt ut på 1800-tallet, spilte vannveiene den største rollen. Det gjaldt også innlandsvann. Lutsi-Ims-vassdraget, de sammenkjedede vannene fra Vatne til Ims kan ha spilt en viktig rolle som en indre ferdselslinje mellom Gandsfjorden og Høgsfjorden, et ledd i den gamle byttehandelen med korn fra Jæren og andre produkter fra øst. Bjarne Hugo Hansen kaller den kornveien i historielagets årbok nr. 16. ([Mitt kart | Kartverket.no](#)).

Fellesskapets kulturminner

Institusjoner

I bydelen finnes bygningsmiljøer etter tre betydelige offentlige institusjoner fra 1900-tallet, to av nasjonal og regional betydning. Rogaland fylke og Stavanger by opprettet *Dale Asyl* som sinnssykehus i 1911 og kjøpe inn gården Dale i sin helhet. *Tuberkuloseheimen Vatneli* ble bygd av Høyland tuberkuloseforening i 1928. *Vatneleiren* ved enden av Dybingen ble anlagt av tyskerne som feltartillerileir for hæren kort tid etter okkupasjonen. Etter krigen ble den drevet videre av det norske forsvaret. Deler av leiren er i dag fredet. Særlig Dale Asyl og Vatneleiren har fått følger for ferdselsstruktur og bosetting.

På Vatne ble et av landstedene i 1927 tatt i bruk som *Trødnes pleiehjem* for psykiatriske pasienter. I 1985 ble eiendommen gjort om til Kronen Gaard-Hotell, som er dagens funksjon. Parkanlegg og dels bebyggelse fra landstedstiden er bevart.

Minde guttehem ble gitt som en gave av Taletta og Emanuel Simonsen i 1918. Det ble kjøpt inn et småbruk høyt i lia ovenfor Hana Potteri. Høyland Menighet drev hjemmet, som ble tatt over av staten i 2010. Institusjonen lever videre, men det er ingen gamle bygninger bevart.

Skoler og forsamlingsbygg, mm

Hana og Vatne har dessuten vært et senter for skoleutbygging og har i dag flere store anlegg. Det gamle *skolehuset* på Hana fra 1910 ble da omtalt som amtets største og best utstyrte på landsbygden. Det inngikk lenge i det voksende skoleanlegget av nye bygninger, men er nå revet. To små, eldre grendeskoler på Øvre Hana og Gramstad er revet etter registreringen på 1980-tallet. Skolen på Dale sykehus fra 1920 er nå det eldste skolebygget i bydelen.

På Dale er det flere forsamlingshus, det nyeste *Velferdsbygget* fra 1975 fungerte også som Sandnes kommunes storstue i mange år, før kulturhuset ble bygd i 2000. En av de revne bygårdene på Hana ble bygd som ungdomshus og var lenge bedehus, men i bruk som forretning da det ble revet på 1980-tallet.

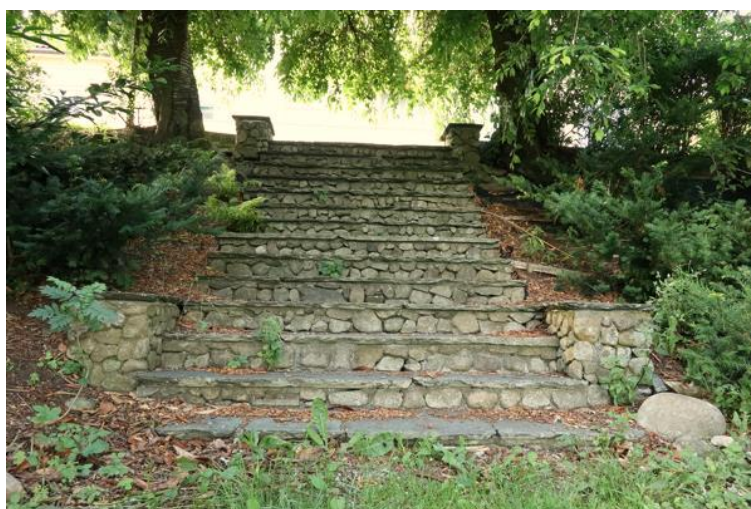
Et kjent samlingsted langs Daleveien var *Sandnes Sjøbad*. Det ble bygd her med badehus rundt 1930, til erstatning for et gammelt i Vågen. Badehuset ble revet rundt 1980.

Hana skole til høyre, slik den ble bygd i 1910. Senere ble den påbygd og kvistene erstattet med et flatt oppbygg. Skolen var et synlig landemerke innerst i Gandsfjorden. Den ble revet og erstattet av et nytt bygg i 1978. (Bildekilde Alsvik 2000.)

Under: Guttehemmet Minde overtok i 1918 et lite småbruk. Her fotografert av Ludvigsen ca. 1935. Den opprinnelige bebyggelsen er nå revet. (Jærmuseet, JÆHS018.012).

Sandnes Sjøbad bygd rundt 1930. Sjøspeiderne overtok etter hvert huset og holder fortsatt til her, i et nytt hus. (Mittet & Co AS, Nasjonalbibliotekets bildearkiv)

Vatneli Tuberkuloseheim fra 1928. Arkitekt var Gustav Helland. Hagen ble anlagt av gartner Peder Sandved (Ganddalens planteskole). Hus og hage ble totalrenovert og pietetsfullt tilbakeført i 1998 og er nå privat skole. Beliggenheten høyt i lia, omgitt av «helsebringende» barskog og hage, er typisk for denne type anlegg.

Trødnes, nå Kronen Gaard Hotell, ble bygd som landsted for havnefogd og trelasthandler Gabriel Marcelius Watne sist på 1890-tallet. Fra 1927 og flere år framover ble eiendommen brukt som pleiehjem. Den har bevart en hage med flotte store trær som nok skriver seg fra den tiden.

2. VERDENSKRIG

Tyskerne var i stor grad til stede på Hana, også utenom Vatneleiren. Yttergrensen til Festung Stavanger gikk nordover fra Høyland til Gandsfjorden ved Hana. Det gikk minefelt fra Høyland støttepunkt til Skjeraberget på Hana, som en del av festningsforsvaret. I tillegg til dette hadde tyskerne blant annet sykehus for soldater i den gamle Hana skole. Og Vatneli var i perioden 1942–45 tatt til offiser- og soldatforlegning.

Det finnes lite krigsminner igjen i dag utenom Vatneleiren, men det er likevel noe. I området rundt Skjeraberget ligger en tunnel som ble sprengt ut av tyskerne, den såkalte «Tyskerhåla». Den er en liten tunnel/hule på i rundt 10 x 2 m. Muntlige kilder sier at denne ble sprengt ut av tyskerne og brukt som ammunisjonslager. Den ble muligens anlagt her i forbindelse med luftvernkanoner som vist nok ble planlagt å stå her oppe. Skriftlige kilder viser en tunnel i området, men det usikkert om dette er den samme.

Tyskerhåla. i Skjeraberget.

Det kan finnes andre bunkere og spor etter tyskerne også utenom de som er registrert. For elementer som er fjernet eller nedgravd, se rapporten «Krigsminner i Sandnes» Byantikvaren 2019.

For Vatneleiren se kulturmiljø 1205 bak i rapporten.

KULTURMILJØER I HANA

Nedre Hana med Fogdahuset

Fogdens gård på østsiden av Gandsfjorden med fredet hovedbygning fra 1700-tallet.

Hana var et ettertraktet bosted for kongens embetsmenn og andre storfolk gjennom det meste av dansketida. Det fredede Fogdahuset er et minne om det. De eldste delene av huset kan være fra 1600-tallet. Hovedformen vi ser i dag skriver seg antagelig fra ca. 1730 da fogden Oluf Zacchariassen hadde gården. Huset er bygd med tingstove og arrest. Husets særpregede arkitektur forteller tydelig om alder og tidligere funksjon og posisjon. Fogdahuset ble fredet i 1924. Det ble sterkt skadet i brann i 1989. Tingstova har likevel mye av sin opprinnelige karakter i behold. I 1999 ble huset kjøpt av Sandnes kommune og satt i stand etter antikvariske retningslinjer.

Sammen med naboeiendommen «Slutten-Hana», representerer Fogdahuset også det gamle klyngtunet på Nedre Hana. Jordskiftekart fra 1881 viser et tettbygd tunområde med veier til omverdenen. Fram til Skippergata ble bygd i 1884 gikk mye av den allmenne ferdselen gjennom tunet. I dag står bare de to våningshusene tilbake.

Fogdahuset på Hana, trolig fotografert av Ludvig Ludvigsen rundt 1935. (Jærmuseet, JÆHS018.015).

Store Vatne

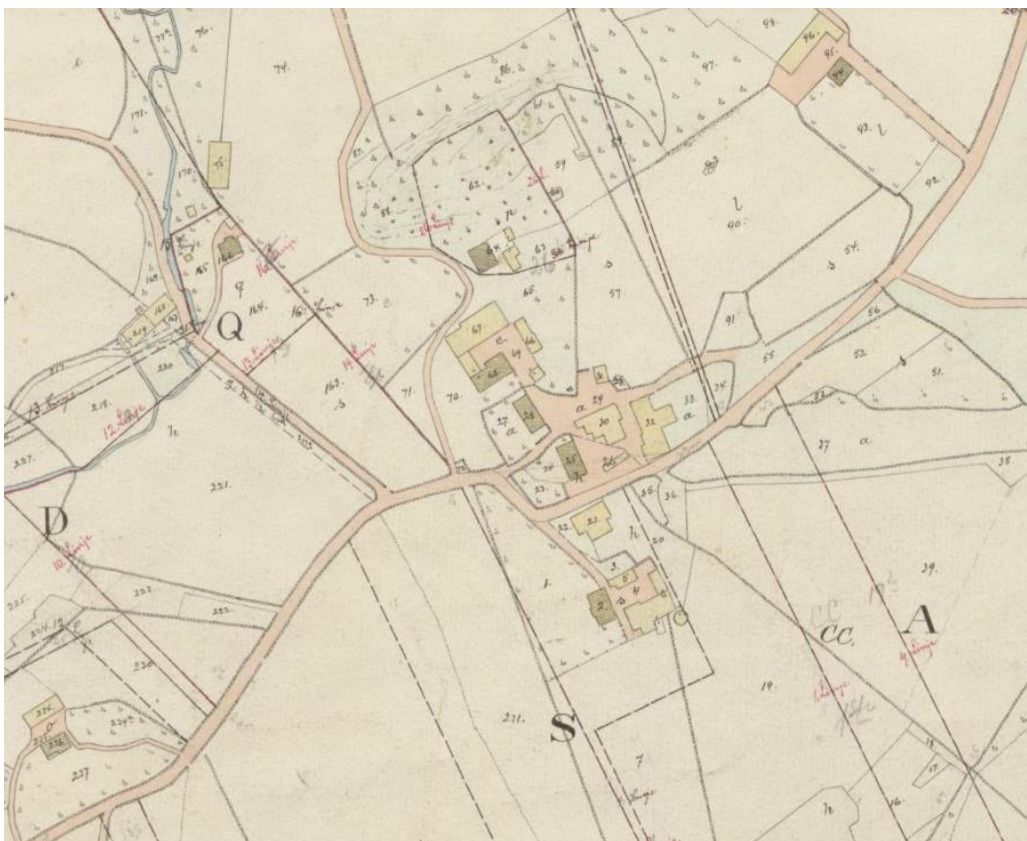
Området for det gamle fellestunet på Vatne, etter utskifting i 1913. Markert med to staselige hovedbygninger med lang historie, annen gårdsbebyggelse, gammel have med store trær og et bevart parti av den gamle veien som gikk gjennom fellestunet.

Vatne 1892, før utskifting av tunet. Fredriksborg vises til venstre, Heimahuset på Gamletun helt til høyre. Brukene med bebyggelse mellom disse fikk sine nye tun foran (vest) og bak (øst) for det gamle tunområdet. (Bildekilde O. Aurenes 1954.)

Kulturlandskapet på Hana anno 2018. Mot det gamle tunområdet med Fredriksborg til venstre og Gamletun til høyre.

Utsnitt av kart fra 1913 over innmarken til Store Vatne i forbindelse med utskifting. (Sandnes kommune).

Det gamle tunområdet på Vatne har en sentral beliggenhet i det store daldraget mellom Gandsfjorden og Høgsfjorden. Bygdebokforfatteren Ola Aurennes (1954) peker på at Vatne i eldre tid kan ha vært sentrumsgården for de syv gårdene mellom Gandsfjorden og Kylesvatnet.

Da det ble tegnet utskiftingskart over Store Vatne i 1913 lå fire tun på rekke på dette stedet, med hovedveien tvers gjennom – som i dag. Etter skiftet fikk to bruk nye tun, to ble liggende – de som i dag kalles Fredriksborg og Gamletun. Fredriksborg, ble knyttet til stavangerborgerskapet da Fredrik Axel Schiøtz ble eier i 1850. Etter tradisjonen bygde han på et eldre hus til nåværende form i 1853. Det er et hus som skiller seg ut fra samtidens gårdsbebyggelse, men som har mer felles med Høyland prestegård og lystgårder i Stavanger.

Ifølge tradisjonen skal også eldste del av heimahuset i Gamletun være et tilbygd eldre hus – flyttet hit fra en plass like bak drengestua på Fredriksborg i 1802. Kanskje det referer til et tidligere skifte i et tettere klyngetun? Hovedbygningen på Gamletun er et særlig forseggjort midtgangshus med karakteristisk framskutt inngangsparti i sveitserstil etter oppussing i 1905. Begge hus har høy kunnskapsverd med tanke på høy alder og en lang bygningshistorie. Hele miljøet, med bebyggelse, gammel hage med markante trær og et bevart parti av den gamle hovedveien, er lett å lese som den gamle tunplassen på Vatne og har høy opplevelsverdi.

Den bevarte gamleveien inn mot Fredriksborg.

Gamletun med gamle almetrær – lysthus og tuntre.

Vollen, Vatne

Gårdsanlegg med markant beliggenhet i det åpne åkerlandskapet på Vatne. Stramt firkanttun som fikk sin endelige utforming i mellomkrigstida, influert av tidens nyklassisistiske stilidealer, understreket av hage med store trær.

Tunet ligger på en slak, men tydelig høyde vest i landskapsrommet. En trefløyet driftsbygning fra 1918 danner, sammen med hovedbygningen i front mot bygda, et stramt firkanttun. Tunet fikk sin endelige utforming i 1931 da et heimahus fra 1870-tallet ble bygd om i nyklassisistisk stil. Forbildene til detaljene ble hentet fra Høyland kirke, bl.a. konsollene under takskjegget. Huset er et konkret og sjeldent godt bevart eksempel på at 1900-tallets nyklassisisme kunne ha lokale forbilder og tilknytting. Dette huset er et av de mest gjennomførte i sin type i Sandnes.

Til anlegget hører en hage med rik vegetasjon, med bl.a. kastanjeallé langs oppkjørselen og bøkelund på motsatt side. Det meste av anlegget, hus og beplantninger, skal være fra Søren M. Østraats tid som eier, han fikk skjøte på eiendommen i 1898. Han var også direktør i Høyland sparebank og hadde verv som ordfører i Høyland herredstyre.

Ved siden av Buddegarden er dette et av få bevarte monumentalt oppbygde gårdsanlegg i Sandnes, typisk for mellomkrigstidas nyklassisisme. Det inngår i et kulturlandskap med større gårder og gamle landsteder på Vatne.

Gårdstun langs Øygardsveien (Kyrkjevegen)

Tun til fire gårdsbruk på Hana som med eldre bebyggelse, frodige hager og rester av steingarder, inngår i et åpent kulturlandskap langs den gamle vegen mot Høyland kirke.

Hana henger sammen med det flatlendte og fruktbare jordbrukslandet på Vatne og Austrått. Kyrkjevegen over Hana, som forbinder Vatne og Hana med Høyland kirke, kan være blant de første veiene som ble utbedret til kjerrevei i Sandnes, trolig rundt 1838 eller før. I miljøet er det også et gammelt veifar mot øst, en tidligere forbindelse mellom Hana og Auestad. Krysset mellom denne og Kyrkjevegen, ved

Øygardsveien 76 og 78, peker seg ut som et gammelt tunområdet på Øver Hana, med eldre hus og understøttet av automatiske fredete bosettingsspor like ved.

I dag finner vi tun til fire Hana-bruk på rad langs veien. Rektangelkart fra 1887, og opplysninger om alder på husene, viser at hovedtrekkene i dagens gårdslandskap var etablert da. To har komplette tun, alle har eldre våningshus bevart. Ytre tidsbilde varierer, Øygardsveien 48 skiller seg ut med sjeldent intakt firkanttun i sveitserstil, med eldre hage. Samlet utgjør de fire gårdstuna et sjeldent helhetlig og vakkert parti av den gamle kirkevegen mot Høyland kirke.

Øygardsveien ved Øvre Hana fotografert av Widerøe i 1954. Øygardsveien 106 nærmest. (ika-w071075)

Alsnes

Tidsenhetlig gårdstun med heimahus og løe som gir et representativt bilde av vanlig gårdsbebyggelse i mellomkrigstid. Influert av tidens nyklassisistiske stilideal i enkel utforming

Heimahus og løe er bygd 1927–28. De to husene ligger i et vinkeltun med løa på tvers av bakkefallet. Det finnes i dag få så godt bevarte, tidsenhetlige gårdstun fra denne epoken. Tunet med heimahus og løe gir et representativt bilde av vanlig gårdsbebyggelse influert av mellomkrigstidas nyklassisistiske stilideal i enkel utforming. Det har fin og eksponert beliggenhet ved innsjøen Floen. Det er registrert store fornminnefelt på hver side av tunområdet.

Skippergata 2A til 26

Boligbebyggelse fra de første 10-år av 1900-tallet, langs ny innfartsvei til Hana og Sandnes. Et enhetlig miljø med «Sandneskassehus» som dokumenterer en viktig fase i Hana og Sandnes byutvikling.

Skippergata ble anlagt fra 1884 og representerer et nytt samferdselsmønster på Hana. Det eldre vegnettet hadde utgangspunkt i det gamle klyngetunet på Hana, med futegarden og dennes forbindelse til

Gandsfjorden i sør og nord og innlandet i retning Vatne. På moderne vis følger Skippergata terrenget i en slak kurve etter chausséprinsippet. Den ble lagt i det som før var en bekkedal, kalt Hanadalen eller også Bekkadalen. I dag er bekken lagt i rør.

Langs nordsiden av Skippergata vokste det fram et miljø langs den nye innfartsveien. Eiendommene Skippergata 2A til 22 ble skilt ut i perioden 1898 til 1924 fra det da nyetablerte Hana-bruket Bækkelund, nå Skippergata 26. I dag står kun våningshuset og et gammelt tuntre tilbake. Eiendommene ble kjøpt opp av håndverkere, skippere, bønder og arbeidere. Navnet har gata fått fordi flere av dens beboere var skippere.

Husene langs gata representerer tidens vanligste utgaver av «Sandneskassa», enkle trehus ferdigprodusert ved byens trevarebedrifter. Til bebyggelsen hørte små forhager og frodige bakhager med uthus. Alt på slutten av 1940-tallet var forhagene erstattet av fortau, men fortsatt er det grønne bakhager bevart. Kun et par steder med eldre uthus.

Skippergata forteller om Hanas utvikling som forstad og tettsted i de første 10-år av 1900-tallet. Navnet knytter gata til Hanas posisjon i sjøfarten. Bebyggelsen har utbyggingen av kommunikasjonene som forutsetning, samt utviklingen av et differensiert næringsliv innerst i Gandsfjorden, med behov for husvære til arbeiderne.

Et enhetlig miljø med «sandneskassehus», som er karakteristiske for Sandnes og representative for boligutbyggingen til vanlige folk i perioden. Miljøet dokumenterer en viktig fase i Hana og Sandnes byutvikling. Husrekka ligger slik til at den er et lett gjenkjennelig element i bybildet. Hana har hatt et særlig stort tap av eldre hus siden registreringen på 1980-tallet. I dag er dette det eneste sammenhengende bevarte, helhetlige bygningsmiljø på Hana fra denne perioden.

Skippergata 34 til 40

En liten gruppe individuelt bygde arbeiderboliger langs Skippergata. Bygd ut tidlig på 1900-tallet.

Eiendommene ble skilt ut fra Vanddal 38/68 i 1906 (Skippergata 44, som ble bebygd først i 1946.). Krums kart fra 1913 viser området som en kile mellom veien og en stemmedam til Hanabekken rett bak. Tre eiendommer vises bebygd på Krums kart fra 1913. På flyfoto i 1937 er også funkishuset i nr. 40 på plass. Flyfotoet fra 1937 viser små forhager mot Skippergata og store bakhager der dammen var. Forhagene forsvinner i veiutvidelser mellom 1968–71, mens bakhagene er blitt bebygd i 1960 (etter flyfoto.).

Et avkuttet hjørne på Skippergata 36 er spor etter en tidligere byplan (for «byggebeltet») med kryss for planlagt vei i en rutenettplan.

Eksteriørdetaljer er en del endret, men i hovedformer og som helhet, er det likevel lett å knytte miljøet til opprinnelsen som forstadsbebyggelse ved den nye innfartsveien til Sandnes. Miljøet kompletterer det større miljøet litt lenger ned i gata, Skippergata 2A til 26.

Feltmanøver på Hana 8. juli 1908. Huset med avkortet hjørne er Skippergata 36 som Emanuel Simonsen bygde i 1908 – i kubbekonstruksjon av plankestomper tatt hit som ballast fra sagbrukene østpå. (Bildekilde Sandnes 1. 1998

Emanuel Simonsens villa

Herskapelig boliganlegg fra rundt 1900 for «potterikongen» og rederen Emanuel Simonsen. Et helhetlig anlegg med hovedhus og uthusrekke i utpreget sveitserstil, med mange fine detaljer.

Herskapelig boliganlegg fra rundt 1900 for potterikongen og rederen Emanuel Simonsen. Et tidsenhetlig anlegg med hovedhus og uthusrekke i utpreget sveitserstil, med mange særpregede detaljer. Emanuel Simonsen satt i gang mange virksomheter på Hana. Historien om byggherren knytter også anlegget til Hanas industrihistorie, en historie det i dag ikke er bevart andre fysiske spor etter.

Hanabryggene

Hanabryggene er bygd for Forskningssenteret Norsk Biotech A/S mellom 1984–1987. Et prisbelønnet prosjekt som innledet fornyelsen av Sandnes havn og ses i sammenheng med transformasjonen av Vågen.

Byggherre for prosjektet var Sjur Svaboe. Hanabryggene stod ferdig med første byggetrinn i 1985 og ble et vendepunkt i byens utvikling. Den vestvendte sjøtomtens arkitektur brakte nytt liv i havnebildet, som i siste halvdel av 1900-tallet var blitt fylt med monotone næringsbygg. I 1986 fikk Hanabryggene Statens byggeskikkpris på grunn av sitt helhetlige grep med forankring i norsk kysttradisjon og høye arkitektoniske kvalitet. I tillegg til stor arkitektonisk verdi har anlegget stor bruksverdi og stor pedagogisk verdi som et tidstypisk eksempel på postmoderne arkitektur. Hanabryggene har stor lokalhistorisk verdi for Sandnes, og er viktig å ta vare på for kommende generasjoner.

Hanabryggene er prosjektert av de Stavanger baserte sivilarkitektene Knut Hoem, Louis Kloster og Nils Jacobsen, med Helge Schjelderup og Ottar Vedelden. På annet byggetrinn, i 1987, var også Rune Grov med som medarbeider.

Vatneleiren

Kort tid etter okkupasjonen startet tyskerne å bygge en feltartillerileir for hæren ved Dybingen på Vatne. I dag den mest komplette leir fra 2. verdenskrig på Nord-Jæren.

Vaktpost og arrest ved inngangen. Utforming inspirert av 1700-tallets corps de gardes på festningene.

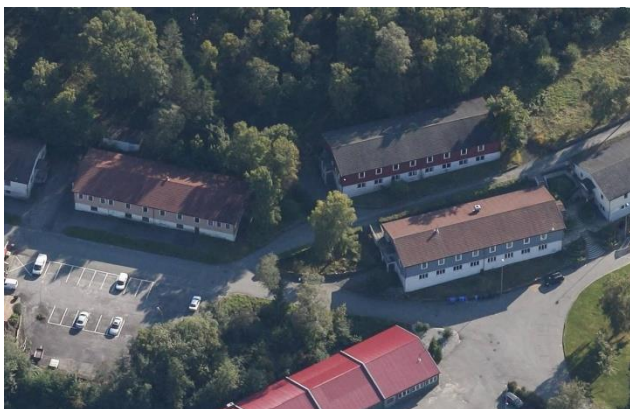
En av fem befalsforlegninger i Norges best bevarte «Waltlager», etter typetegninger utarbeidet av Organisation Todt.

Observasjonspost på toppen av Haugåsen. Senere brukt som radiohus.

Vaktpost bygd inn i mur ved den opprinnelige innkjøringsporten.

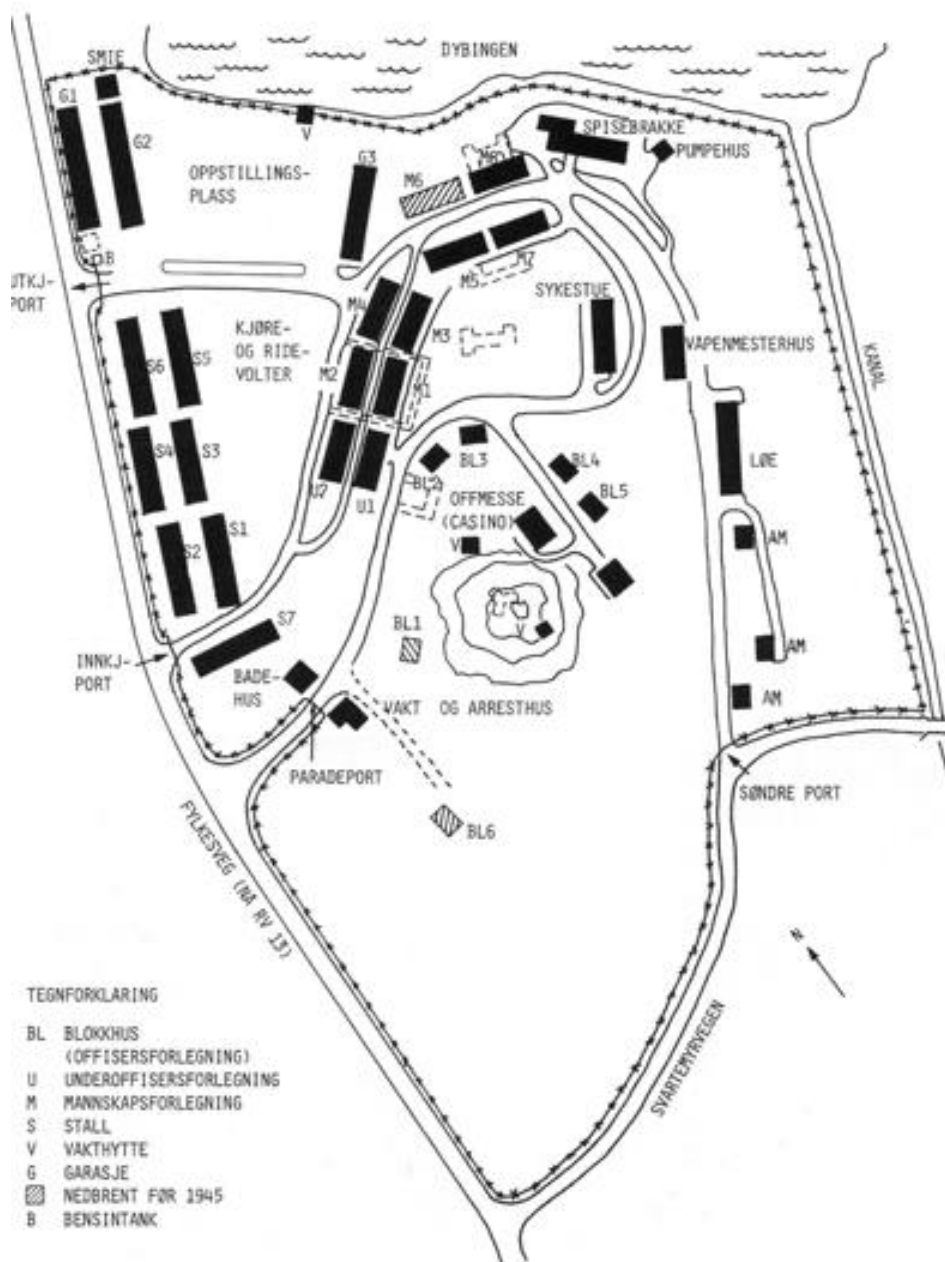

Mannskapsforlegninger i leirgaten

Portstolper ved innkjøringsporten.

Kort tid etter okkupasjonen startet tyskerne å bygge en feltartillerileir for hæren i jordbrukslandskapet ved Dybingen på Vatne. Selve leirområdet gikk under navnet Bulega. En vanlig teori om navnet er at det viser til stedet der bufeet lå og hvilte. Det store dreneringsarbeidet som vatnebøndene utførte midt på 1800-tallet har nok vært en forutsetning for områdets egnethet. Her lå naturforholdene til rette for å anlegge en større militærleir, med god plass til leiranlegg og øvelsesområder, samt ubegrenset tilgang på ferskvann fra Dybingen. Leiren ble oppført som transittleir for feltartilleriet. Dens størrelse tilsier at det var en viktig leir for okkupasjonsmakten. I 1945 besto anlegget av rundt 40 bygninger i tillegg til tilfluktsrom.

Vatneleiren slik den var i 1945. (Kilde G Schanche 1996.)

paradeporten ligger mot RV 13, mens den sørlige porten går ut på Svartemyrvegen. Innenfor leiren finnes store flate områder til oppstillingsplasser for soldater, hester og kjøretøy. Det finnes også en høyde, Haugåsen, der man kunne ha oversikt over leirområdet og området rundt.

Det ble bygget mannskapsforlegninger til mellom 700 og 800 mann. I tillegg ble det bygget staller til mellom 200 og 250 hester. I dag er det registrert 28 hus bygd i krigsårene, foruten en rekke andre installasjoner.

Deler av leiren, med 17 bygninger ble forskriftsfredet 2004. I begrunnelsen heter det at en av hovedkvalitetene ved bygningsmassen i Vatneleiren er den arkitektoniske og håndverksmessige kvaliteten og den gjennomgående høye graden av opprinnelighet i eksteriørene. I fredningsområdet står Waltlager sentralt. Fredningen omfatter ikke mannskapsforlegningene. Disse har lavere autentisitet, men har stor verdi om Vatneleiren fortsatt skal framstå som den mest komplette militærleiren fra 2. verdenskrig på Nord-Jæren. Sett i sammenheng utgjør de to delene av leiranlegget en klart lesbar struktur som forteller mye om leirens organisering og funksjoner og som i dag er sjelden. Store deler av leiren er overført til Sandnes kommune med klausul om at eventuelle nybygg i området må tilpasses det verneverdige miljøet.

Vatneleiren ble liggende på utsiden av grensene til Festung Stavanger, som ble oppbygd fra 1942. Likevel lå den sentralt i den nye forsvarslinjen som var rettet sørover, og Vatneleiren kunne da videre også fungere som et av forsvarspunktene rundt Stavangerhalvøya. I dag er Vatneleiren det viktigste krigsminnemiljøet i Sandnes kommune og den mest komplette militærleiren fra 2. verdenskrig på Nord-Jæren.

Etter krigen ble Vatneleiren overtatt av den norske hæren og har tjent forskjellige formål. Den første tiden bl.a. som oppsamlingsleir for russiske krigsfanger. Artilleriavdelingen til Tysklandsbrigaden ble satt opp her. Nå er den hovedkvarter for Agder og Rogaland Heimevernsdistrikt 08.

Straks etter krigen ble det bygd et skytefelt i åsen vest for leirområdet.

Leiren var omringet av piggtrådgjerde, med fire porter. Innkjøringsporten, utkjøringsporten, og

Vatneleiren 1960. forswarets rekkehus for ansatte er kommet opp. De to første familieboligene for befal ble ferdige i 1953–54. I lia vest for bebyggelsen ses litt av etterkrigstidas skytefelt. Tuna på Store Vatne nederst til venstre. Under: samme område i 2017.

Kulturlandskap Fjogstadskaret

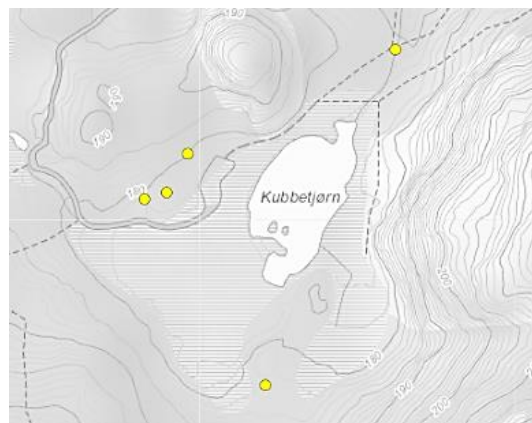
Tufter etter husmannsplassen Fjogstadskaret med mange spor i et kulturlandskap holdt åpent ved beite.

Fjogstadskaret er kjent som husmannsplass under Fjogstad i 1801. Plassen ble skilt ut som eget bruk i 1881. Stedet ble fraflyttet på 1980-tallet og hus revet i 1988. Men i landskapet er det mange spor etter bebyggelsen og bruk av landskapet. Kulturlandskapet holdes åpent ved beiting. Stedet dokumenterer marginal husmannsplassbosetting og har et miljø som er representativt for de fraflytta bostedene. Det har kunnskapsverdi og opplevelsesverdi.

Kubbetjern

Ruiner etter husmannsplass som viser flere ulike bosettinger i løpet av 1800-tallet.

Kubbetjørn var husmannsplass under Vatne og ble tatt opp på 1840-tallet. Stedet ble fraflyttet i 1891. Det er spor etter bosettinger på tre forskjellige steder ved tjernet. I området finnes ruiner og tufter av ulik karakter, flere er høye og tydelige grunnmurer. Der er også en hagemur. Tuftene ved Kubbetjørn har høy historisk verdi som dokument over marginal bosetting da befolkningspresset i det gamle bondesamfunnet var på det høyeste. Tuftene ligger i mye brukt turterreng og har stort formidlingspotensial.

Dale Asyl

Dale asyl ble opprettet i 1911 som et felles sinnssykehus for Stavanger amt og Stavanger by og gården Dale ved Gandsfjorden ble innkjøpt. I 2001 ble Dale nedlagt som psykiatrisk sykehus.

Postkort fra da anlegget var nytt (Jærmuseet, JAEHS012.105).

Dale var en avgrenset, langstrakt jordbruksdal ved Gandsfjorden, skilt fra naboene med fjell, men åpen mot Gandsfjorden, som var hovedforbindelsen til omverdenen. Her lå to gårdsbruk og et par småbruk med bakgrunn som husmannsplasser, da gården i 1911 ble innkjøpt og Dale asyl ble opprettet som et felles sinnssykehus for Stavanger amt (Rogaland fylke) og Stavanger by. Sykehuset skiftet i 1965 navnet til Rogaland psykiatriske sjukehus. Etter en lang utbyggingsperiode i etterkrigstid, var Dale i begynnelsen av 1970-årene, med 590 pasienter, det nest største psykiatriske sykehuset i landet. I 1980 vedtok Rogaland fylkesting å legge ned Rogaland psykiatriske sjukehus. Nye tanker innen psykiatrien, med kritikk av de store institusjonene og ønsket om et desentralisert psykisk helsevern, hadde da fått innpass. I 2001 ble Dale stengt som psykiatrisk sykehus, men hadde pasienter til 2004. Fra 1993 har det vært i bruk som asylmottak.

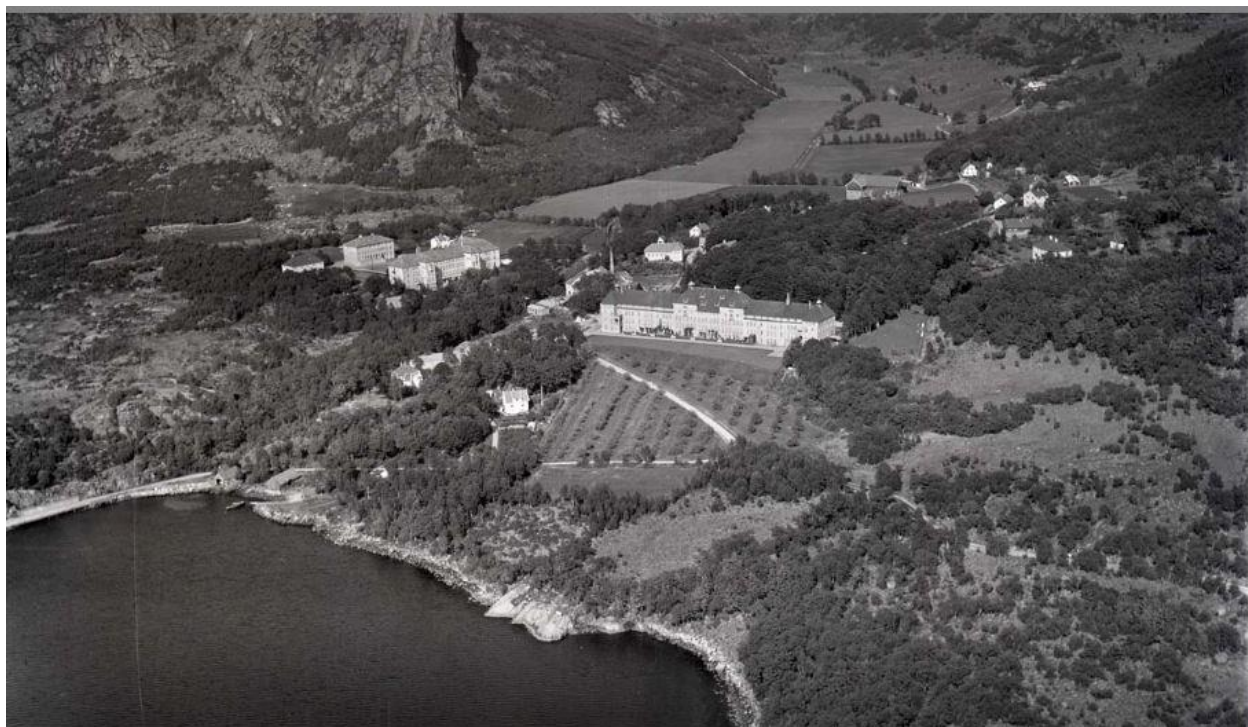
Sykehuset utgjorde i sin tid et tilnærmet selvforsynt samfunn, med gårdsbruk, skole, forsamlingslokaler og boliger. Anlegget består av et kompleks av bygninger fra driftsperioden, med de store, sykehusbygningene fra 1913 og 1925 som kjerne. Utbyggingen fortsatte til 1975.

Enkeltvis varier bygningenes autenticitet, men anleggets opprinnelige form og struktur er intakt. Den første hovedbygningen, Mannsavdelingen danner kjernen og er utgangspunktet for områdets struktur. Med Kvinneavdelingen og dens paviljonger kompletteres første fase. De to pasientavdelingene utgjør det visuelle og innholdsmessige ankerfestet i fortellingen om Dale. Institusjonens videre oppbygging speiler sentrale trekk ved psykiatrifagets og samfunnets utvikling, som igjen kan knyttes til periodene gjennom bygningens utforming. Også kulturlandskapet er i hovedsak institusjonens, med park, plener, eplehage, sammenhengende jordvei med base i stort dreneringsarbeid og den tids moderne jordbruk fra de første årene. Et minne om pasienter og ansattes store arbeidsinnsats. Men som et underliggende sjikt ligger spredte minner etter fiskerbøndenes gårdsbosetting. Også veisystemet har trolig en base i gamle forbindelser.

Med sin isolerte plassering i praktfulle naturomgivelser, og ellers i organisering, utforming og stil, er Dale typisk for samtidas store, sentraliserte sykehusinstitusjoner. Enkeltbygninger har arkitektonisk verdi og

anlegget som helhet har stor kunnskapsverdi. Beliggenhet, natur og anlegg er særpreget og har stor opplevelsesverdi.

For nærmere beskrivelse se egen rapport: «Dale, Kulturminner og kulturmiljøer», Byantikvaren i Sandnes 2019.

Dale fotografert av Widerøe i 1954. (Stavanger byarkiv, bystvw_071099)

Dale i 2014.

REGISTRERINGSOVERSIKT – NØKKELTALL

Tallene og tabellene i denne rapporten er under oppdatering. År for grunnlaget er opplyst ved hver tabell. Selv om den statistiske oversikten ikke er helt ajourført, gir tallene nyttig oversikt over kulturarvens mangfold og trender i utviklingen.

I 2021 er det registrert 335 kulturminner med verdi i bydelen.

Kulturminner fordelt på kategorier

Kategorier kulturminner	Står	Derav nyregistrert	Tapt	I alt	Tidligere registrert	Tap av tidl.reg.
Bygning	247	64	73	320	256	29 %
Andre typer minner	46	31	1	47	16	6 %
Grøntanlegg	5	3	3	8	5	60 %
Ruin	37	5	6	43	38	16 %
Samlet	335	103	83	418	315	26 %

Tallgrunnlag des. 2021. Oversikt over kulturminner i bydelen fra Kulturminneregisteret. «Tidligere registrert» omfatter SEFRAK-registreringen på 1980-tallet og tilleggsregistreringer under tidligere verneplanarbeid.

83 kulturminner er tapt. Sett ut fra bestanden som er vurdert i tidligere kulturvernplaner utgjør tapet 26 %. Kulturminneregisteret er oppdatert med 103 nye enkeltobjekter. En stor gruppe av disse er krigsminner fra 2. verdenskrig. De gjelder ellers komplettering av miljøer, enkeltminner som ikke ble fanget opp tidligere og flere «Andre typer minner» – særlig fra samferdselshistorien.

43 tidligere vurderte objekter er vurdert å ikke lenger ha verdi og inngår ikke i tallmaterialet.

Registreringene i bydelen reflekterer beliggenheten i grense mot byen, som har gitt grunnlag for et variert næringsliv og bosetting, i tillegg til landbruk. Siden verneplanarbeidet begynte på 1980-tallet har sammensetningen i kulturminnebildet endret seg. Den viktigste endringen gjelder tap av kulturminner som dokumenterer eldre næringsliv og industri utenom jordbruket. Gruppen var liten ved den første registreringen i utgangspunktet og er nå nær utradert. Endringene henger sammen med utbyggingen langs Hanaveien. Her sto også mange av bolighusene som er borte. Tapet i boligsektoren som helhet er 47 %.

Som enkeltsektor utgjør fortsatt landbruksnæringen den største gruppen, tross stort tap i forhold til tidligere registreringer samlet – 39%. Gruppen er utøkt med 9 nye registreringer.

Boliger uten spesiell næringstilknytting, minner knyttet til offentlige institusjoner og minner fra 2. verdenskrig utgjør omtrent like store bolker i dagens kulturminnebestand. Det er også her det har vært flest nye registreringer. Det reflekterer at flere hus i de store miljøene på Dale asyl og Vatneleiren er tatt inn i registeret, samt utfylling med flere registreringer i boligmiljøer fra første del av 1900-tallet.

Kulturminner fordelt på bygningstyper, andre typer minner

Type bygninger	Står	Tap av tidl. registrert
Bolighus, villa, ulike miljøer	52	17
Uthus, ulike boligmiljøer	7	3
Boligbebyggelse samlet	59	20
Hovedbygning gårdsbruk	21	7
Driftsbygning gårdsbruk	11	13
Mindre uthus gårdsbruk	8	12
Landbruksbebyggelse samlet	40	32
Fabrikk, andre næringsbygg	4	5
Bolig og næring	0	6
Naust og sjøhus	1	3
Fellesskapet forsamlingshus ol.	11	4
Fellesskapet uthus, drift. .	4	1
2. verdenskrig, forlegninger	13	0
2. verdenskrig, andre bygninger	17	0
Samlet bebyggelse	149	71
2. verdenskrig, andre typer minner	7	0
Hager og trær	9	1
Ruiner, andre typer minner, grønt	33	1
Samlet i alt	198	73

Tallgrunnlag 2020.

Det tette bymiljøet langs den gamle strandbredden på Hana besto av verksteder, fabrikker og sjøhus på sjøsida, og en likartet rekke med bygårder i form av «sandneskasser» med arbeiderboliger og butikker på oppsida av Hanaveien. Ved bysaneringen på 1980-tallet forsvant mange hustyper sammen med dette miljøet. Ingen av de gamle sjøhusene, som på mange måter representerer grunnlaget for næringslivet i bydelen, ble tilbake. Hustypen «sjøhus» er i Sandnes i dag kun representert med et par hus på Norestraen. Det ene huset i gruppen «Naust og sjøhus» som står, gjelder et naust på Dale. Den typiske bygården, bygd for bolig og næring, forsvant også helt her, men er ellers godt representert i Sandnes sentrum.

Mange av bolighusene som gikk tapt, representerte arbeidermiljøer, men denne gruppen er supplert med nye registreringer av hus fra begynnelsen av 1900-tallet, i bl.a. Skippergata. Det samme gjelder uthus knyttet til eldre boligmiljøer, selv om de er få. I gruppen «Bolighus» inngår også flere yngre hus av ulike typer på Dale.

Med saneringen forsvant også restene av de gamle fabrikkene og verkstedene som lå mot sjøen. Deler av dette miljøet er erstattet av miljøet Hanabryggene. Miljøet Hanabryggene er i sin helhet med i registeret som eksempel på moderne næringsarkitektur av høy kvalitet, bl.a. fordi den bringer videre noe av den gamle havnebebyggelsens struktur. Miljøet går ikke fram av tabellen over enkelthus under «Fabrikk, andre næringsbygg».

Tapet i gårdsbebyggelsen har gått mest ut over driftsbygninger og andre uthus, der tapsandelen er ca. 60-70 %. Gruppen er supplert med nye registreringer av noen driftsbygninger fra mellomkrigstid. Men fortsatt er flere eldre, komplette gårdsmiljøer representert i bydelen.

Kulturminnene fra 2. verdenskrig gjelder i hovedsak Vatneleiren

Kulturminner fordelt på alder

Periode	Står	Tap av tidl. registrert
Før 1850	6	1
1850–1874	8	9
1875–1899	19	13
1800-tallet	9	7
1900–1924	44	20
1925–1949	68	8
1950–1974	19	0
1975–1999	3	0
1900-tallet	1	2
Ukjent	21	13
Samlet	198	73

Tallgrunnlag 2020.

Det er hovedbygningene på Hana og Vatne som danner den eldste gruppen, de «Før 1850». Det ene tapte huset gjelder en håndverkerbolig i Gangaren. Andelen tap er lav blant disse eldste, der noen hus er vernet ved fredning eller ved annet administrativt vern. Neste periode, 1850–1874, har den høyeste, relative tapsandelen på 53 %. Uspesifisert 1800-tall ligger like høyt, og trolig er flere kulturminner her også blant de eldste. Alder gir en økt sårbarhet for tap, men tapsandelen er nesten like høy for de av kulturminnene fra de første 10-år av 1900-tallet, som ble med i registreringene på 1980-tallet – 43 %. Om man holder de eldste og yngste utenom blir gjennomsnittlig tap for kulturminner fra perioden 1850–1924 44 %.

Tradisjonelle elementer i regionens byggeskikk, noen ankerfester i Sandnes-historien

Type tradisjonselement	Står	Tap av tidl. registrert
Jærhus	0	2
Jærhusinspirert hytte	0	1
Grind	3	5
Naturstein som vegg	2	1
Markerer tidligere fellestun	7	2
Ved gammel ferdselsvei.	22	11
Sammenbygd heimahus og løe	0	2
Fellesskapets kulturminner	9	6
Potterihistorie/Emanuel simonsen	4	3
Block Watne-hus	4	0

Tallgrunnlag 2020. Oversikten står ikke for enkelthus, men marker hus der disse elementene/emnene er aktuelle

Det er ingen definerte «jærhus» i bydelen (jf. Rogaland fylkes handlingsplan for jærhus, år 2000.). Men ved SEFRAX-registreringen ble det registrert et heimahus med skut på småbruket Strond og et lite hus på eiendommen Bergslien i Rovika, som nok også svarte til definisjonen. Begge ble revet rundt år 2000. I mellomkrigstida kom jærhustilen på mote, bestyrerinnen på Vatneli bygd seg en jærhushytte i hagen. Den forsvant på begynnelsen av 2000-tallet.

Fem av åtte hus som på 1980-tallet ble registrert med *grindkonstruksjon* er borte. Det gjelder fire driftsbygninger og ett sjøhus. Tilbake står ett naust, en løe og ett mindre uthus.

Det er registrert få eldre hus med natursteinsvegger i bydelen. Ett brønnhus er tapt. Men blant de nye registreringene er en driftsbygning fra 1930-tallet med steinfjøs og et bolighus fra 1947.

Gårdsskapskapene i bydelen er i stor grad preget av endringer etter jordskiftet på 1800-tallet, men på Nedre Hana og Store Vatne er hovedbygninger og andre hus bevart som markerer det gamle fellestunet i landskapet. De to tapene gjelder et mindre uthus på Vatne og en driftsbygning på Gramstad.

Sammenbygging av heimahus og løy har lange tradisjoner i regionens byggeskikk, men få hus er bevart. På Gramstad er det registrert to spor etter denne skikken. På et småbruk på Gramstad ble det bygd et slikt sammenbygd hus i 1920, en sen utgave av temaet. Og på husmannsplassen Revholen er det en ruin.

Eldre bebyggelse følger gjerne eldre veiløp. Veinettet er en grunnleggende historisk struktur som forteller om bruken av landskapet og sammenhenger i tid og rom. Hus og vei sammen forsterker historiefortellingen. Kulturminner i en slik sammenheng er merket «*Ved gammel ferdselsvei*». I denne bydelen gjelder det særlig bebyggelsen langs Øygardsveien (Kyrkjevegen) og Gangaren på Hana, men også nåværende fylkesvei over Store Vatne.

I dag hører, på ett unntak nær, alle gjenstående kulturminner i gruppen «*Fellesskapets kulturminner*» til i institusjonsmiljøene på Dale og Vatneli. Unntaket gjelder Hanatrappene i fjellet bak Hana skole, et dugnadsprosjekt som sto ferdig i 1955. To små, eldre grendeskoler på Øvre Vatne og Gramstad er revet etter registreringen på 1980-tallet. Skolen på Dale sykehus fra 1920 er nå det eldste skolebygget i bydelen. På Dale er det flere forsamlingshus, det nyeste Velferdsbygget fra 1975 fungerte også som Sandnes kommunes storstue i mange år. En av de revne bygårdene på Hana ble bygd som ungdomshus og var lenge bedehus, men i bruk som forretning da det ble revet på 1980-tallet. Et kjent samlingsted langs Daleveien var Badehuset, som ble bygd her rundt 1930, til erstatning for det gamle i Vågen. Det ble revet rundt 1980.

Leirvareindustrien hadde stor betydning for utviklingen av næringslov og bosetting på Hana. Særlig potteriene, der epoken til potterikongen Emanuel Simonsen først på 1900-tallet er mest kjent. Ingen produksjonshus etter den første fasen av denne industrien er i dag bevart. Boligeiendommen til Simonsen og en liten arbeiderbolig som er knyttet til hans navn, er i dag de mest konkrete minnene etter Simonsen og pottemakeriden. Men Hana Leirvarefabrikk etablerte seg i en tidligere hermetikkfabrikk i 1935 og var i drift til 1970-tallet. Dette huset står ved Hanaveien.

Firmaet Block Watne er representert med fire ferdighus i bydelens boligbelte på Hana.

Det grindabygde sjøhuset på tuppen av neset på Hana var blant de første hus fra registreringen på 1980-tallet som måtte gi tapt for moderniseringen av Hana. Om opprinnelig funksjon var det ved registreringen i 1982 en teori om at det var satt opp av en handelsmann fra Stavanger for sildesalting., og en annen om at det var et fellesnaust for Hana-bønder, et notlagsnaust. Det lå ved Giljarhaugen der man hadde utkikkstårn for fisk i fjorden. Mellom Giljarhaugen og Kaien kunne så Gandsfjordbotnen stenges av med nøter. Sandnes E-verk overtok huset i 1917 og hadde det til stolpelager. På Giljarhaugen sto en av to fyrlykter til hjelp i havneinnseilingen. Det andre sto på Varanespynten på Norestraen. (Foto: L. Ludvigsen rundt 1924.)

Heimahus og løe fra 1920 på Fredehim, Gramstad. bygd sammen i vinkel.

På husmannsplassen Revholen var heimahus og løe røstet samme vei. Huset ble revet på 1970-tallet, men fundament og mange andre murer etter hus og innhegninger er bevart. (Jærmuseet, JAEHS012.1219.)

Hus i Rovika fra 1947, bygd med naturstein. Byggherre var Konrad Simonsen som hadde dokk med slipp og sjøhus like nedenfor. Huset hører hjemme i en gruppe hus, bygd før og etter 2. verdenskrig, der materialvalget er fint tilhogde gråstein – kalt «murstein» eller «bomlinger». De er brukt i både bolighus og uthus. Dette huset er særlig forseggjort med «listverk» av fint polerte, lange steiner.

KILDER

Alsvik, Marit K. og Alsvik, Jan. *Hana-bilder* Bind 1. 2000.

Alsvik, Marit K. og Alsvik, Jan. *Hana-bilder* Bind 2. 2001.

Aurennes, Ola. *Høyland gards- og ættesoge. Gjennom 400 år*. Stavanger 1954.

Berge, Egil og Jakobsen, Stein Rune. «Vatne – en gammel sentrumsgård». *Sandnes historie- og ættesogelag. Årbok nr. 10*, 2007.

Broe, Unni og Solrun Skogstad. 1988. *Kulturminner i Sandnes*. Rapport fra SEFRAK-registrering i Sandnes kommune.

Hansen, Bjarne Hugo. «Kornvegen». *Sandnes historie- og ættesogelag. Årbok nr. 16*, 2013, s. 85.

Jonasen. J. Schanche. *Høyland gjennom 100 år*. Sandnes 1972.

Eggebø, Aksel. «Slik bygde dei byen», 1996.

Grude, M. A. (1914). *Jæderen 1814-1914*. Bidrag til dens økonomiske og kommunale utviklingshistorie bind 1 og 2. Bind 1. del. Side 428, 568.

Hestholm, Fredrik. *Krigsminner i Sandnes kommune*. Rapport for byantikvaren i Sandnes 2015/2019.

Hestholm, Fredrik. *Ferdselsårer i Sandnes kommune*. Rapport for byantikvaren i Sandnes 2017.

Lapin, Ernst. *SANDNES – idé innsats og industri*. Sandnes Historie og Ættesogelag, 2012.

Ludvigsen, Tor-Jan. *Sandnes 1924. Bilder fotografert av Ludvig J. Ludvigsen*. 1985.

Sandnes 1. «Bilder fra gamle dager» Sandnes 1998. [Sandnes. 1 : Bilder fra gamle dager](#).

Schanche, Gerd. Bryhn, Magne. *Vatneleiren 1940–1996, Hærens transportkorps skole- og øvingsavdeling*, 1996.

Skjørestad, Per. «Vatneleiren». *Sandnes historie- og ættesogelag. Årbok nr. 18*, 2015, s.75.

Norges bebyggelse 1957. Herredsbindet for Rogaland søndre del.

Interkommunalt arkiv Rogaland IKS (IKA Rogaland), Widerøesamlingen. [Kontakt oss | IKA Rogaland](#)
SEFRAK-registreringen i Sandnes, 1979-1986.

<https://digitaltmuseum.no/>

<https://www.nb.no/search?q=Sandnes&mediatype=bilder>

<http://kartverket.no/Kart/Historiske-kart/Historiske-kart-galleri>.

<http://www.temakart-rogaland.no/>, Norge i bilder 1937.

<https://kart.1881.no>. Historiske kart.

https://www.sandnes.kommune.no/globalassets/kulturfritid/friluftsliv/tur-og-bydelskart/folder_hana_bydel-.pdf

Kart forside: Utsnitt av Jonas Ravn Daae originalkart fra NGOs kartlegging i 1855. [Mitt kart | Kartverket.no](#).